

МЕТОДИ СТАТЕВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ КРАЇН ЄВРОСОЮЗУ

В статті увага автора зосереджена на представленні поширеної в країнах ЄС класифікації груп методів навчання та виховання, розкритті основних методів статевого виховання учнів та дається їм детальна характеристика на основі методу концептуально-порівняльного аналізу; аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду, концептуальних підходів до вивчення проблеми статевого виховання учнів у країнах ЄС, а також систематизації й аналізу фактів, вихідних даних джерел, журнальних публікацій, що дало можливість виділити основні методи статевого виховання, такі як: активні, інтерактивні методи, метод проектів та ін.

Ключові слова: статеве виховання, заклади освіти, учнівська молодь, методи статевого виховання, Європейський Союз.

Постановка проблеми. Досягнення цілей статевого виховання пов'язується перш за все з опануванням учнями основних елементів його змісту, що знаходять відображення в програмі навчально-виховної та виховної роботи школи. Участь школярів у різних видах діяльності розглядається спеціалістами як обов'язкова умова формування різнобічно розвиненої в статевому відношенні особистості, спроможної ефективно розв'язувати проблеми статі та міжстатевих взаємин.

Положення про те, що сексуальна освіта, складовою якої є статеве виховання, сприяє, насамперед, «підготовці молодих людей як до життя в цілому, так і до побудови належних взаємовідносин між статями, а також позитивному розвитку особистості та її самовизначенню» [12], знайшло відображення в матеріалах і документах провідних міжнародних конференцій із сексуальної освіти. Воно зафіксоване також й у Декларації сексуального здоров'я, що оприлюднила Всесвітня асоціація сексуального здоров'я (2008) в глобальному плані дій для розв'язання проблем статі [11].

Вирішення педагогічних завдань, спрямованих на статево виховання школяра як внутрішньої властивості особистості, що поєднує в собі знання, уміння, переконання, установки, практичні навички для дорослого життя, здійснюється за трьома основними напрямками: безпосередньо на заняттях у школі, у позакласній та позашкільній діяльності. Кожен напрям має певний арсенал способів та прийомів досягнення цілей статевого виховання.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження проблем статевого виховання молоді в країнах Євросоюзу викликає не тільки науковий інтерес, але й є малодослідженою в Україні. Водночас недостатньо досліджена проблема статевого виховання учнівської молоді в зарубіжних країнах, зокрема способів реалізації змісту статевого виховання учнівської молоді країн ЄС. Але рядом країн накопичений значний педагогічний досвід щодо статевого виховання, формування провідних ідей та розробка ними практичних методик у цій сфері. Так, у Скандинавських країнах – В. Ескрідз (*W. Escridge*), К. Едгард (*K. Edgardh*), Т. Нурміахо (*T. Nurmiaho*) та ін.; Польщі – Т. Крол (*T. Król*), К. Маснік (*K. Maśnik*), В. Папіс (*W. Papis*); Німеччині – К. Вальтл (*K. Valtl*), А. Флінтнер (*A. Flintner*), Г. Шмідт (*G. Schmidt*) та ін.

Мета статті. Метою статті є представлення поширеної в країнах ЄС класифікації груп методів виховання та навчання та розкриття основних методів статевого виховання учнів країн Євросоюзу та їх детальна характеристика.

Методи дослідження – теоретичні – метод концептуально-порівняльного аналізу; аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду, концептуальних підходів до вивчення проблеми статевого виховання учнів у країнах ЄС; соціологічні – систематизація й аналіз фактів, вихідних даних джерел, журнальних публікацій, що дало можливість виділити основні методи статевого виховання учнів країн ЄС.

Виклад основного матеріалу. Вирішення навчально-виховних завдань, пов'язаних із статево вихованням школярів, неможливе без відповідних дидактичних способів забезпечення навчального та виховного процесів. Методи навчання та виховання становлять надзвичайно важливу умову спільної,

впорядкованої й взаємопов'язаної діяльності вчителів і учнів, що спрямована «на опанування знаннями, уміннями й навичками, на різнобічний розвиток розумових і фізичних здібностей, формування рис характеру, необхідних для повноцінного дорослого життя» [3, с. 127].

Методи навчання та виховання тісно корегують з цілями та змістом освіти і значною мірою визначаються ними. Отже, незаперечним для педагогіки є положення про те, що результативність та плідність навчання і виховання залежать від методів [3, с. 136]. Оскільки статеве виховання становить складову частину сучасної педагогічної науки і практики, то, безперечно, це положення залишається гостроактуальним і для неї. Більше того, дана галузь педагогіки ще не накопичила достатнього досвіду в навчанні й вихованні учнівської молоді у сфері міжстатевих взаємин, визначенні ефективних шляхів досягнення цілей та реалізації змісту статевого виховання.

Статеве виховання як напрям педагогічної теорії й практики, реалізуючи принцип міждисциплінарності, враховує усталені тенденції до класифікації й диференціації методів навчання і виховання, що використовуються в школі. З метою більш ґрунтовного аналізу доцільно погодитись із традиційним розподілом методів на дві відносно незалежні групи: таку, що концентрує в собі методи, спрямовані на здійснення навчальної діяльності, й таку, де зосереджується увага на виховних функціях. До першої групи методів (методи навчання) відносять такі: словесні (розповідь, пояснення, лекція та ін.), бесіду, самостійну роботу з підручником та книгою; наочні (спостереження, ілюстрування, моделювання, демонстрування, колекціонування), практичні (вправи тощо). У другу групу методів (методи виховання) включають: переконання, пояснення, повчання, розповідь, бесіду, лекцію, дискусію, особистий приклад, доручення, змагання, самоаналіз, самооцінку, заохочення, осуд, покарання, критику, вправління, розмову, педагогічну ситуацію та багато інших. Перелічені методи статевого виховання у школі притаманні педагогічній науці й практиці країн ЄС.

Найбільш узагальнені підходи до проблеми класифікації методів навчання й виховання виявляються, на наш погляд, у працях Ю. Бабанського [3]. Вчений

групує методи, виходячи з методології цілісності педагогічного процесу. На його думку методи навчання і виховання мають багато спільного, що зумовлюється спільністю цілей і завдань цих процесів, а також притаманних їм функцій (діяльність та спілкування учасників процесу виховання й навчання) [3, с. 78]. Відповідно до цих ознак методи виховання поділяються вченими на чотири групи.

До першої групи відносяться методи формування свідомості особистості, за допомогою яких розвиваються уявлення, формуються поняття, засвоюються знання, теорії, погляди, переконання, ідеали тощо. Ця група методів містить у собі словесні методи (бесіда, розповідь, лекція, диспут та ін.) та метод прикладу. Друга група пов'язується з організацією діяльності, спілкування та формування досвіду, відповідальності та поведінки. Сюди включаються методи привчання, вправ, педагогічних ситуацій тощо. Третя група методів виховання – стимулювання свідомості, діяльності та поведінки. До них належать методи заохочення, осуду, змагання. До четвертої групи методів відносяться контроль, самоконтроль та самооцінка свідомості, діяльності та поведінки. Вони охоплюють методи усного, писемного контролю в навчальному процесі та методи спостережень, самоаналізу, самооцінки, що застосовуються в обох процесах. Усі групи методів, наведені в класифікації, використовуються як у процесі навчання, так і в процесі виховання. Разом з тим необхідно враховувати специфіку та своєрідність кожного методу, спираючись при цьому на спільні риси, що об'єднують методи виховання й навчання.

Наведені вище методи активно використовуються у вітчизняній та зарубіжній шкільній практиці й становлять важливий арсенал способів діяльності в навчально-виховному та виховному процесах.

Осмисленню учнями шляхів гармонізації стосунків між статтями, з'ясуванню проблеми статей на теоретичному рівні сприяють, на думку В. Кравця, такі методи навчання, як розповідь, лекція, бесіда, які надають можливість розкривати наукові основи статі у різнобічних взаємозв'язках на соціальному та особистісному рівнях; крім того, робота з текстом, тренувальні завдання, які

навчають учнів спостерігати, оцінювати, порівнювати, аналізувати й упорядковувати власні думки та дії [4].

Так, на думку польських вчених-дидактів [7], лекція повинна бути старанно підготовлена вчителем, з використанням відповідних дидактичних засобів (таблиці, планшети, фрагменти фільмів) й може передувати бесіді або дискусії. Підтримують увагу слухачів цікаві приклади-ілюстрації теоретичних положень, а також проблемний виклад матеріалу. Позитивною рисою лекції є можливість передачі всьому класу систематизованих знань з тем, що стосуються будови статевих органів, утробного розвитку, змін періоду дозрівання та ін. [9].

Значне місце в системі методів статевого виховання у школі відводиться бесіді, яка часто доповнює лекцію. Основне призначення цього методу полягає в тому, щоб активізувати розумову діяльність школярів і визначити рівень опанування знаннями за темою, що вивчається. Учитель звертає увагу на те, щоб питання були правильно сформульовані і логічно пов'язувались між собою. Вони повинні мати проблемний характер, що сприятиме розвитку в учнів самостійності мислення. У такому контексті питання, що пропонуються для відповіді учням, містять вагомий виховний і дидактичний потенціал, оскільки зачіпають статево-моральну сферу життя людини і сприяють формуванню вміння розв'язувати завдання статевознавчого змісту.

Різновидом бесіди є керована розмова, яка дає учням можливість висловити свою думку під час лекції, яку проводить вчитель, збільшуючи, таким чином, їх активність, та бесіда-комунікація, що сприяє набуттю досвіду міжстатевого спілкування [5].

Серед інших словесних форм роботи, які можна використовувати на заняттях, Т. Крол (*T. Król*) пропонує дискусію, як групову форму роботи, яка полягає у спільному розв'язуванні проблеми, виробляє навички обміну думками, вміння учнів активно слухати, стимулює до жвавого обговорення поставленої проблеми, до творчого мислення, формуючи, таким чином, правильний світогляд школярів [8]. Дискусійні питання можуть бути різноманітними за своєю суттю, як-от: «Сексуальне життя до шлюбу є необхідністю, якої ніхто не зможе

заборонити, виразом любові двох людей чи виявом сексуальної придатності», «Засоби контрацепції: забезпечують психічний контроль та полегшують життя, є доказом відповідальності чи відчуттям сексуальної свободи» та ін.

Свідомість школяра постійно шукає опори в реально діючих, живих, конкретних зразках, які уособлюють засвоєні ними ідеї та ідеали. Учень, як відмічають науковці, не тільки копіює інших, а й вносить певні зміни в сприйнятий образ дії чи вчинку, творчо перетворює його, враховуючи набутий досвід міжстатевого спілкування, що забезпечується методом прикладу.

Відповідно до позиції автора стосовно корегування методів навчання з послідовним розгортанням змісту навчального матеріалу наведені методи поєднуються з іншими, що характеризуються більшою універсальністю, а саме: заохочення, покарання, схвалення, підтримки а ін., що сприяють формуванню почуття власної гідності і впевненості в дитини. Учні вчаться виробляти навички конструктивного вирішення конфліктів, толерантного ставлення до осіб іншої статі, розвивати позитивні емоції та почуття [6].

Заохочення потребують учні несміливі, невпевнені в своїх діях та вчинках по відношенню до осіб іншої статі. Покарання та заборона як методи статевого виховання використовуються у разі вживання учнями ненормативної лексики (зі сфери геніталій і сексуальності) у спілкуванні з ровесниками, що викликає у інших дітей та дорослих здивування, почуття відрази та сорому [13, с. 58].

Значну увагу педагогічна громадськість країн ЄС приділяє підвищенню ефективності засвоєння учнями знань, навичок та установок з питань статі. Зокрема приділяється увага формуванню у них уміння критично ставитись до міжстатевих відносин, давати їм оцінку, передбачати можливі їх наслідки. Одночасно учні мають набувати необхідних навичок розв'язання проблем, що виникають. Це, відповідно, спонукає до пошуку таких способів діяльності вчителя й учнів, які покликані сприяти активізації навчально-виховного процесу. Цьому сприяють, як відзначають спеціалісти у сфері статевого виховання, методи контролю та самоконтролю. Варто звернути увагу на метод створення виховних ситуацій, який німецькі педагоги вважають одним з найбільш ефективних у

вихованні учнів, та таким, що сприяє формуванню у них здатності уявляти себе на місці іншої людини, приймати найбільш доцільні рішення, узгоджувати з ними власні дії. Таким чином учні приходять до розуміння того, що конфлікти є неминучими, а пошук альтернативних шляхів до їх подолання є ключем до розв'язання проблем статевого характеру [6, с. 296].

Таким чином, створення виховних ситуацій у статевому вихованні учнів дає їм змогу усвідомити негативне у своїй поведінці, змінитися, а їх розв'язання активізує нерозкриті почуття, навички і вміння учнів, зміцнює їх впевненість у своїх силах при спілкуванні з представниками іншої статі.

У практичній діяльності педагогів країн ЄС ефективність процесу формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя залежить від відповідної спрямованості виховного процесу, форм та методів його організації, серед яких пріоритетна роль належить активним методам, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості [3].

Найкраще, як переконують польські методисти [8; 9], коли учні, під керівництвом учителя, самі доходять до певних висновків і переконань. Активні методи спонукають також спілкування в різних ситуаціях і співпраці в колективі, оскільки готують учнів до самостійного відкриття світу взаємин і розв'язання проблем статі та міжстатевого спілкування.

Одним із способів індивідуальної роботи на уроці, є метод незакінченого речення, що сприяє перевірці знань, допомагає учням робити висновки, при цьому оцінюючи себе. Прикладом цього методу може бути: «Для мене справді важливим при спілкуванні з особою іншої статі є ... ». «Перешкодою, яку я хочу подолати чи проблемою, яку я хочу вирішити із моїм партнером/партнеркою для мене є ...». «Розвитку вдалого шлюбу сприяє ... » та ін. [13, с. 279].

Для реалізації принципу міждисциплінарності науковці виділяють наступні методи у статевому вихованні учнів, як написання творів за вказаною темою; завершення творів з однаковим початком, «написання відгуків» до статей сексуальної тематики (газети, журнали, інформація з мережі Інтернет) (на уроках

рідної мови); обговорення сучасних музичних творів, виготовлення плакатів і стінгазет до заданої теми (на заняттях з мистецтв). Такий підхід дає можливість вчителю побачити ставлення учнів до відповідної проблематики, вчасно зреагувати і скорегувати хибність їх думок і поведінки, що є головною передумовою успішного статевого виховання.

Досвід країн ЄС переконує у доцільності використання також й інтерактивних методів, завдяки яким процес статевого виховання стає цікавішим, доступнішим та змістовнішим, створюючи додаткові можливості для формування позитивного світосприйняття, покращення між статевої взаємодії. Головна риса у застосуванні інтерактивних методів – використання власного досвіду під час вирішення проблемних завдань статевознавчого характеру [5, с. 164].

Досить поширеним є метод проектування. Німецький педагог А. Флітнер (*A. Flintner*) характеризує проектну діяльність як виховний процес, який повинен пройти через все єство людини, так як самостійно здобута інформація осмислюється через особисте ставлення до неї та оцінку результатів у кінцевому продукті [5, с. 198].

Достатньо широкого розповсюдження в шкільному статевому вихованні (особливо у англomовних країнах) набув метод проектів, який містить у собі елементи пошукової діяльності. Матеріали беруться переважно з повсякденного життя дітей, з уже здобутого ними раніше досвіду. Проекти статевого виховання можуть бути індивідуальними та носити груповий характер, враховуючи при цьому всі аспекти поставленої проблеми, що стосуються кожного учня. Нами з'ясовано, що основна увага вчителя при створенні проекту зосереджена на необхідності навчити дітей самостійно мислити, знаходити і вирішувати проблеми статі та міжстатевих взаємин, використовуючи для цього знання з багатьох галузей, прогнозувати результати і можливі наслідки різних варіантів вирішення цих проблем, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки [3].

Заслуговує уваги, на нашу думку, метод ігрових ситуацій як один з методів інтерактивного виховання, котрий досить широко застосовується у педагогічній практиці країн ЄС, та полягає у використанні деяких ігрових принципів,

реалізація яких здійснюється в умовах вільної, нерегламентованої формальними правилами та організаційною структурою діяльності. Найбільш типовими ситуаціями є виховні рольові ігри, що формують в учнів здатність виконувати роль іншої людини, побачити себе з позиції партнера у міжстатевій взаємодії, планувати власну поведінку і передбачати поведінку співрозмовника (особи іншої статі). Вона розвиває вміння контролювати свої вчинки і оцінити дії інших через сценічне представлення теми, особливо, для окреслення різноманітної поведінки хлопців і дівчат, або розкриття змісту певної актуальної проблеми.

Педагоги країн ЄС позитивно оцінюють використання в шкільному статевого вихованні, особливо молодших та середніх етапах навчання, такого методу групового навчання, як «мозковий штурм або мозкова атака», який, як наголошує К. Вальтл, стимулює уяву учнів в різних формах діяльності: у роботі з малими групами, командами, великими групами («гра з глядачами»), індивідуальній роботі віч-на-віч [13, с. 97]. Обговорення сексуальних проблем у звичних для учнів умовах гальмується підсвідомо, що унеможливорює вільне висловлювання та обговорення, учні піддаються страху перед невдачею, побоюються здатися смішними тощо. Для нейтралізації цих факторів застосовується метод «мозкового штурму», що поєднує евристичний діалог і метод вільних асоціацій [2, с. 117], забезпечуючи при цьому пошук оптимальних шляхів вирішення запропонованої проблеми.

Даний метод дає можливість швидкого нагромадження різних думок як передумову комплексного погляду на проблему, дозволяє вибір і опрацювання найкращого розв'язку, активізує учнів. Роль учителя – подбати про те, аби жоден з поглядів не був висміяний чи засуджений іншими. Цим методом розпочинають заняття «Міжстатеві стосунки в житті людини», «Стосунки в сім'ї», «Дружба і кохання», «Сексуальне насилля» та ін.

Як відзначають фахівці у сфері статевого виховання, процес оволодіння інформацією статевознавчого характеру стає набагато результативнішим, якщо він наближається до пошукового. Ця тенденція знаходить відображення у працях вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема, В. Кравця, О. Шарган, Т. Говорун

(Україна); Т. Крол, В. Папіс (Польща); К. Вальтл, А. Флітнер (Німеччина) та ін. [4; 8; 9; 13; 6]. Так, наприклад, польські спеціалісти до дослідницьких методів навчання, наприклад, відносять методи роботи з друкованим текстом, який «сприяє опануванню новими знаннями або закріпленню раніше отриманих знань» [9, с. 94]. При цьому важлива роль даного методу полягає у тому, щоб, використовуючи різноманітну періодичну пресу (газети, журнали), дані таблиць, графіків і т. ін., сформувати в учнів вміння віднайти цікаву та необхідну інформацію, упевненість у процесі дискусій з проблем статі та міжстатевих взаємин, спроможність підкріплювати свої думки конкретними фактами, сучасними даними у сфері взаємовідносин статей [9, с. 95].

З'ясовано, що статеве виховання учнів, їх підготовка до дорослого життя й відповідального батьківства буде ефективною тільки тоді, коли учень активно включиться в навчальний та виховний процес і свідомо, з власного вибору прийме запропонований арсенал способів для досягнення цілей статевого виховання. Завдання педагога – побудова такої концепції занять, яка викликала б емоційний фактор, а відвертість вчителя і його розсудливість у такій ситуації найважливіші [1, с. 154].

Ми, в свою чергу, поділяємо думку німецьких педагогів-науковців щодо нових моделей, форм і методів виховання. Так, у своїй праці «Життєва тема – сексуальність» Г. Шмідт (*G. Schmidt*) відзначає, що форми і методи виховання не можуть і не повинні обов'язково бути абсолютно новими, вони мають у нових умовах продовжувати і розвивати набутий раніше педагогічний досвід активного та самостійного виховання учня [10, с. 235], тому не варто надавати перевагу якомусь одному методу, а творчо використовувати потенціал кожного з них.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Виходячи з вищенаведених постулатів щодо шляхів і засобів реалізації змісту статевого виховання, які використовуються в школах країн ЄС, можна зробити висновок, що вони спрямовані, в першу чергу, на опанування учнями сучасних знань, навичок та установок статевознавчого характеру, прийняття статеводоцільних рішень по відношенню до осіб іншої статі й ефективного розв'язання проблем, що

виникають у процесі міжстатевих взаємин. Важливим чинником при цьому виступає творчий пошук педагогічною громадськістю різних країн ЄС у вдосконаленні вже визнаних у практиці статевого виховання учнівської молоді, а також упровадженні нетрадиційних методів, форм і засобів навчання й виховання молодого покоління.

РЕЗЮМЕ

О. В. Бялик. Методы полового воспитания учащихся в учреждениях образования стран Евросоюза

В статье внимание автора сосредоточено на предоставлении распространенной в странах ЕС классификации групп методов обучения и воспитания, раскрытии основных методов полового воспитания учащихся и даётся им характеристика на основании метода концептуально-сравнительного анализа, анализа отечественного и зарубежного опыта, концептуальных подходов к изучению проблемы полового воспитания учащихся в странах ЕС, а также систематизации фактов, исходных данных источников, журнальных публикаций, что дало возможность выделить основные методы полового воспитания, такие как: активные, интерактивные методы, метод проектов и другие.

Ключевые слова: половое воспитание, учреждения образования, учащаяся молодёжь, методы полового воспитания, Европейский Союз.

SUMMARY

O. V. Byalik. The methods of sex education, countries of European Union.

In the article author's attention is focused on the representation of the spread in the EU classification groups of methods of training and education, disclosure of the main methods of sex education pupils and their detailed description is given on the basis of conceptual and comparative analysis; analizu domestic and zapubizhnoho dosvidu, conceptual pidhodiv to study ppoblemu sex education students in the EU, as well as ordering and analyzing the facts of input data sources, journal publications, making it possible to identify the main methods of sex education, such as lectures, conversation, discussion, promotion, punishment, approval, support, methods of control and self-control, a method of creating educational situations, active method (unfinished sentence, writing essays on given topic; complete works on the same principle, "writing reviews" articles sexual themes, etc.), interactive methods and project method, "or brainstorming brainstorming" methods of working with printed text, and others.

Determined that sexual education of students, preparing them for adult life and responsible parenthood will be effective when the student turns actively in the learning and training process and consciously with our choices will the proposed arsenal of ways to achieve the goals of sex education. The task of the teacher - the construction of such a concept studies, which would cause emotional factor, openness teacher and his judgment in this situation the most important.

As revealed, analyzed the methods of sex education aimed at students mastering modern knowledge, skills and attitudes statevoznachoho nature statevodotsilnyh decision-making in relation to persons of the other sex and efficient resolution of problems encountered in the process of interpersonal relationships. An important factor in this favor creativity in teaching the public around the EU to improve the already recognized in the practice of sexual education of students and implementing new, innovative methods, forms and means of instruction and education of the younger generation

Key words: sex education, educational institutions, the students, methods of sex education, countries of European Union.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даценко, І.М. Підготовка учнівської молоді до життя в сім'ї у республіці Польща : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Ірина Миколаївна Даценко. – Тернопіль, 2008. – 206 с.
2. Паничок Т.Я. Статеве виховання учнівської молоді у Німеччині : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Тетяна Ярославівна Паничок. – Тернопіль, 2010. – 187 с.
3. Педагогика : учебное пособие для студентов пед. институтов / Под ред. Ю.К. Бабанского. – М. : Просвещение, 1983. – 608 с.
4. Статєва соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн : [Монографія] / за ред. члена-кориспондента АПН України, проф. В. Кравця. – Тернопіль : ТЗОВ «Видавництво Астон», 2009. – 206 с.
5. Flitner A. Reform der Erziehung. Impulse des 20. Jahrhunderts / Andreas Flitner. – München : Piper, 1993. – 380 s.
6. Kluge N. Sexualerziehung in der Grundschule / Norbert Kluge. – Bad Heilbrunn : Klinkhardt, 1996. – 326 s.
7. Król T., Maśnik K., Węglarczyk G. Propozycje programów wychowania prorodzinnego dla klas IV-VIII / Tereza Król. – Kraków, 1996. – 45 s.
8. Król T. (red.) Wędrując ku dorosłości. Wychowanie do życia w rodzinie dla uczniów klas I – III gimnazjum / Tereza Król. – Kraków, 2001. – 195 s.
9. Papis W. Wzrastam w mądrości / Wanda Elżbieta Elżbieta Papis. – Warszawa 1993. – 110 s.
10. Schmidt G. Jugendsexualität. Sozialer Wandel, Gruppenunterschiede, Konfliktfelder / Gunther Schmidt. – Stuttgart : Enke, 1993. – 652 s.
11. Sexual health: an IPPF declaration, London (2008) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ippf.org/en/Resources/Statements/Sexual+rights+anIPPF+declaration.htm> [in English].
12. Standardy for Sexuality education in Europe [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.BZgA-whoec.do/?vid..idshone>. [in English].
13. Valtl K. Sexualpädagogik in der Schule / Karlheinz Valtl. – Weinheim : Beltz Verlag, 1998. – 275 s.